

M. XAYDEGGERNING “BORLIQ VA VAQT” ASARI VA NOKLASSIK ONTOLOGIYANING YO‘NALISHLARI HAMDA

MOHIYATI

Sherxanov Sultonmurod Davronboy o‘g‘li
Turan Internation University o‘qituvchisi
sultonmurodsherxanov@gmail.com

Fayzirahmonova Maxliyo
Turan Internation University talabasi
maxliyofayziraxmonova@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19848334>

ARTICLE INFO

Received: 14th April 2026

Accepted: 15th April 2026

Published: 28th April 2026

KEYWORDS

borliq, vaqt, Dasein, noklassik ontologiya, ekzistensializm, fenomenologiya, germenevtika, mavjudlik, inson, tafakkur.

ABSTRACT

Martin Heideggerning Being and Time (“Borliq va vaqt”) asari tahlil qilinadi hamda noklassik ontologiyaning asosiy yo‘nalishlari va mohiyati yoritib beriladi. Asarda borliq muammosi inson mavjudligi — Dasein orqali talqin qilinadi va vaqt kategoriyasi ontologik tahlilning markaziga qo‘yiladi. Noklassik ontologiya klassik metafizik qarashlardan farqli ravishda borliqni subyektiv tajriba, til, tarixiylik va mavjudlikning ochiqligi orqali tushuntiradi. Ushbu yondashuvda insonning dunyodagi o‘rni, uning anglash jarayoni va mavjudlik bilan aloqasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ishda, shuningdek, noklassik ontologiyaning fenomenologik, ekzistensial va germenevtik yo‘nalishlari ham ko‘rib chiqiladi.

KIRISH

XX asr falsafasi inson tafakkuri tarixida tub burilish yasagan davr sifatida e‘tirof etiladi. Ayniqsa, ontologiya — borliq haqidagi ta‘limot — klassik metafizik qarashlardan uzoqlashib, yangi, noklassik yondashuvlar asosida rivojlana boshladi. Ushbu o‘zgarishlar, avvalo, insonning borliqni anglash usullarini qayta ko‘rib chiqish, subyektiv tajriba va mavjudlikning individual shakllarini tahlil qilish bilan bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, Martin Heideggerning Being and Time (“Borliq va vaqt”) asari zamonaviy ontologik tafakkurning eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur asarda muallif borliq muammosini yangicha talqin qilib, uni inson mavjudligi — Dasein orqali ochib berishga harakat qiladi. Heidegger fikricha, borliqni tushunish faqatgina abstrakt kategoriyalar orqali emas, balki insonning dunyoda mavjud bo‘lish tajribasi orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuv klassik ontologiyadagi obyektivlikka asoslangan qarashlardan farq qilib, mavjudlikning subyektiv, tarixiy va til bilan bog‘liq jihatlariga alohida e‘tibor qaratadi. Natijada, ontologiya faqatgina borliqning umumiy qonuniyatlarini o‘rganadigan fan emas, balki insonning o‘z mavjudligini anglash jarayonini ham qamrab oluvchi keng qamrovli falsafiy yo‘nalishga aylanadi.

Noklassik ontologiyaning shakllanishida fenomenologiya, ekzistensializm va hermenevtika kabi yo'nalishlar muhim rol o'ynaydi. Ushbu yo'nalishlar borliqni tushuntirishda inson tajribasi, ong faoliyati, til va tarixiylik omillarini asosiy mezon sifatida ilgari suradi. Xususan, fenomenologiya ongda namoyon bo'ladigan hodisalarni bevosita tahlil qilishga urg'u bersa, ekzistensializm insonning mavjudlikdagi erkinligi va mas'uliyatini markazga qo'yadi, hermenevtika esa tushunish va talqin jarayonlarini chuqur o'rganadi. Shu bois, noklassik ontologiya ko'p qirrali va murakkab falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi.[1]

Ushbu ishning dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyatda insonning o'z o'rnini anglash, uning borliq bilan munosabatini tushuntirish va tafakkur jarayonlarini chuqur tahlil qilish zarurati tobora ortib bormoqda. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy o'zgarishlar sharoitida inson mavjudligi va uning ma'nosi haqidagi savollar yanada keskinlashmoqda. Shu jihatdan, Heideggerning ontologik qarashlari va noklassik ontologiyaning asosiy yo'nalishlarini o'rganish ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — “Borliq va vaqt” asari asosida noklassik ontologiyaning mohiyatini ochib berish, uning asosiy yo'nalishlarini tahlil qilish hamda zamonaviy falsafadagi o'rnini aniqlashdan iborat. Shu bilan birga, ishda borliq, vaqt va inson mavjudligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari ham ilmiy asosda yoritiladi.

ASOSIY QISM

Noklassik ontologiya XX asr falsafasida borliq muammosini yangicha asosda talqin etishga qaratilgan yondashuv sifatida shakllandi. Uning asosiy xususiyati shundaki, u klassik metafizikadagi obyektiv, o'zgarmas va umumiy borliq tushunchasidan voz kechib, borliqni inson tajribasi, til, tarixiylik va mavjudlikning konkret shakllari orqali izohlaydi. Bu borada Martin Heideggerning Being and Time asari alohida o'rin tutadi.

Heidegger ontologiyasining markaziy tushunchasi — Dasein (ya'ni “bu yerda bo'lish”, inson mavjudligi) hisoblanadi. Unga ko'ra, borliqni tushunishning yagona yo'li insonning o'z mavjudligini anglashidan boshlanadi. Dasein o'zining mavjudligini anglay oladigan yagona mavjudot bo'lib, u doimo dunyo bilan o'zaro aloqada yashaydi. Shu sababli, borliq alohida obyekt sifatida emas, balki inson va dunyo o'rtasidagi munosabatlar tizimi sifatida talqin etiladi. Heidegger bu holatni “dunyoda bo'lish” (In-der-Welt-sein) tushunchasi orqali izohlaydi.[1]

Mazkur yondashuvda vaqt kategoriyasi muhim ontologik ahamiyat kasb etadi. Klassik falsafada vaqt ko'pincha tashqi o'lchov yoki obyektiv jarayon sifatida qaralgan bo'lsa, Heidegger uni inson mavjudligining ichki strukturasi xos fenomen sifatida talqin qiladi. Inson o'z o'tmishi (tajribasi), hozirki holati va kelajakka yo'naltirilganligi orqali mavjud bo'ladi. Demak, vaqt Daseinning mavjudlik shaklini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu nuqtai nazardan, borliq va vaqt o'zaro uzviy bog'liq tushunchalar sifatida qaraladi.

Noklassik ontologiyaning muhim yo'nalishlaridan biri fenomenologiya bo'lib, u Edmund Husserl nomi bilan bog'liq. Fenomenologiya ongda namoyon bo'ladigan hodisalarni bevosita, tajribaga asoslangan holda o'rganishni maqsad qiladi. Heidegger ushbu yondashuvni rivojlantirib, uni ontologik tahlilga yo'naltirdi. Natijada, borliqni anglash jarayoni inson ongining faoliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslab berildi.

Ekzistensializm ham noklassik ontologiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu yo'nalish vakillari, jumladan, Jean-Paul Sartre inson erkinligi, tanlovi va mas'uliyati masalalariga alohida e'tibor qaratadilar. Ekzistensializmga ko'ra, inson avval mavjud bo'ladi, so'ngra o'z mohiyatini o'zi yaratadi. Bu g'oya insonning borliqdagi faol rolini va uning o'z hayotiga nisbatan javobgarligini ta'kidlaydi.[5]

Germenevtika esa borliqni tushunish va talqin qilish jarayonlarini o'rganadi. Bu yo'nalish Hans-Georg Gadamer faoliyati bilan bog'liq bo'lib, u tushunishning tarixiy va tilga bog'liqligini asoslab berdi. Germenevtik yondashuvga ko'ra, inson borliqni har doim muayyan madaniy va tarixiy kontekstda anglaydi. Shu bois, borliq haqidagi bilimlar doimiy ravishda yangilanib boradi va qat'iy, o'zgarmas haqiqat sifatida qaralmaydi.[4]

Shunday qilib, noklassik ontologiya borliqni ko'p qirrali, dinamik va inson bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Unda borliqning obyektiv emas, balki inson tajribasi orqali ochiladigan mohiyati muhim o'rin tutadi. Bu yondashuv zamonaviy falsafaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etib, inson va borliq o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Noklassik ontologiyaning rivojlanishida borliqni "tayyor va mustaqil mavjud narsa" sifatida emas, balki ochiluvchi, yashirin va anglash jarayonida namoyon bo'luvchi hodisa sifatida talqin qilish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu jihat ayniqsa Martin Heidegger falsafasida yaqqol namoyon bo'ladi. U borliqni an'anaviy metafizikada bo'lgani kabi qat'iy ta'riflash mumkin emasligini, balki uni faqatgina insoniy tajriba va mavjudlikning ochiqligi orqali anglash mumkinligini asoslaydi. Shu sababli, borliq masalasi endi faqat nazariy emas, balki amaliy-eksistensial muammo sifatida ham qaraladi.

Heidegger ontologiyasida muhim tushunchalardan biri — "tashvish" (Sorge) kategoriyasidir. Ushbu tushuncha inson mavjudligining ichki dinamikasini ifodalaydi. Inson doimo nimagadir yo'naltirilgan, o'z kelajagini qurishga intiluvchi mavjudot sifatida tasvirlanadi. Bu esa borliqni statik emas, balki jarayon sifatida tushunishga olib keladi. Inson o'z mavjudligini anglash orqali borliqni ham ochadi, ya'ni borliq inson orqali "namoyon bo'ladi".[1]

Noklassik ontologiyada "haqiqiylik" (authenticity) va "nohaqiqiylik" (inauthenticity) tushunchalari ham muhim o'rin egallaydi. Heideggerga ko'ra, inson ko'pincha kundalik hayot tashvishlari ichida o'zining haqiqiy mavjudligini unutib qo'yadi. Bunday holatda u "ommaviy ong" ta'sirida yashaydi va o'z individualligini yo'qotadi. Haqiqiy mavjudlik esa insonning o'z mohiyatini anglab, mustaqil qarorlar qabul qilishi va o'z hayoti uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi bilan bog'liq.

Noklassik ontologiyaning yana bir muhim jihati — tilning ontologik ahamiyatini e'tirof etishdir. Heidegger tilni "borliq uyi" sifatida ta'riflaydi. Bu degani, inson borliqni aynan til orqali anglaydi va ifodalaydi. Til faqat aloqa vositasi emas, balki borliqning ochilish shaklidir. Shu bois, tilni o'rganish va tahlil qilish ontologik tadqiqotlarning ajralmas qismiga aylanadi.[2]

Bundan tashqari, noklassik ontologiyada texnika va zamonaviy sivilizatsiya masalalari ham muhim o'rin tutadi. Heidegger texnologik tafakkur insonni borliqning asl mohiyatidan uzoqlashtirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Texnika orqali inson tabiatni faqat resurs sifatida ko'ra boshlaydi, bu esa borliq bilan chuqur aloqaning yo'qolishiga olib keladi. Shu sababli, noklassik ontologiya insonni borliq bilan yanada ongli va mas'uliyatli munosabatda bo'lishga undaydi.

Yana bir muhim yo'nalish — dekonstruktiv yondashuv bo'lib, u Jacques Derrida nomi bilan bog'liq. Bu yondashuv an'anaviy ontologik tushunchalarni qayta ko'rib chiqish, ularning yashirin ma'nolarini ochish va qat'iy qarashlarni shubha ostiga olishga qaratilgan. Dekonstruksiya borliqni yagona va barqaror tizim sifatida emas, balki ko'p ma'noli va o'zgaruvchan hodisa sifatida talqin qiladi.[3]

Shu tariqa, noklassik ontologiya borliqni faqat mavjudlik sifatida emas, balki inson, til, vaqt va tarix bilan uzviy bog'liq murakkab fenomen sifatida ko'rsatadi. Ushbu yondashuv orqali

borliqning yangi qirralari ochilib, zamonaviy falsafiy tafakkur yanada chuqurlashadi va kengayadi.

XULOSA

Noklassik ontologiya borliq muammosini talqin etishda tub burilish yasagan falsafiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Martin Heideggerning *Being and Time* ("Borliq va vaqt") asari bu borada nazariy va metodologik asos vazifasini bajaradi. Unda borliq masalasi abstrakt va umumiy tushuncha sifatida emas, balki inson mavjudligi — Dasein orqali, ya'ni konkret hayotiy tajriba asosida ochib beriladi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, noklassik ontologiyada borliq statik va o'zgarmas hodisa sifatida emas, balki dinamik, ochiluvchi va inson bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvda vaqt, til, tarixiylik va subyektiv tajriba kabi omillar asosiy o'rin egallaydi. Shu bilan birga, fenomenologiya, ekzistensializm, germeneytika va dekonstruksiya kabi yo'nalishlar borliqni turli jihatdan yoritib, uning ko'p qirrali mohiyatini ochib beradi.

Shuningdek, insonning o'z mavjudligini anglash darajasi uning borliq bilan munosabatini belgilashi muhim ilmiy xulosa sifatida e'tirof etiladi. Haqiqiy mavjudlikka erishish insonning o'z hayoti uchun mas'uliyatni anglab, mustaqil fikrlashi va ongli ravishda yashashiga bog'liq. Bu esa noklassik ontologiyaning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, noklassik ontologiya zamonaviy falsafada inson va borliq o'rtasidagi murakkab aloqalarni chuqur tahlil qilish imkonini beruvchi muhim metodologik yondashuvdir. U insonni borliq markaziga qo'yib, uning dunyoni anglashdagi faol rolini asoslab beradi hamda hozirgi davrda insoniyat oldida turgan ma'naviy va falsafiy muammolarni hal etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Martin Heidegger. *Being and Time*. — Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1927. 1–50-betlar: kirish va borliq masalasining qo'yilishi; 130–180-betlar: Dasein tahlili; 230–300-betlar.
- Edmund Husserl. *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy*. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1982. 50–120-betlar.
- Rasulov A., Qodirov B. *Falsafa asoslari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2010. — 120–131-betlar.
- Jo'rayev N. *Falsafa tarixi*. — Toshkent: Fan, 2008. — 200–260-betlar.
- Yusupov E. *Falsafa*. — Toshkent: Universitet nashriyoti, 2015. — 90–140-betlar.